

# **WOMEN EMPOWERMENT:**

## **Role in Social Science**

### **Chief Editor**

Dr. S.V. Kshirsagar

Dr. S.B. Donge

Dr. C.B. Satpute

Dr. S.U. Kalme

Mr. K.B. Giri

## **Women Empowerment: Role in Social Science**

**Chief Editor**

Dr. S.V. Kshirsagar

Dr. S.B. Donge

Dr. S.U. Kalme

Mr. K.B. Giri

**ISBN No. 978-93-83995-66-1**

**Published by:**

Anuradha Publications

Cidco-Nanded

**Publication Year: 2019-20**

**Price- Rs. 100/-**

**Copyright © ACS College, Gangakhed**

**Printed by**

Gurukrupa Offset,

Near Police Station, Gangakhed

**Typesetting by:**

Simran Computers

Gangakhed Dist.Parbhani

**Cover Designby:**

Mr. Imran K. Mohammad

CONTENTS

Sr. No.	Content
01	स्त्री तत्त्वज्ञ : संत जनाबाई प्रा.डॉ.सचिन खोकले
02	परळी तालुक्यातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्या वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास डॉ.व्ही.एस.चिमनगुंडे
03	भारतातील महिला सक्षमीकरणाची वास्तव व गरज एक अभ्यास डॉ. दर्शना साहेबराव कानवटे, प्रा.डॉ.दयानंद उजळंबे
04	आदिम धर्म अस्तित्व आणि आव्हाने प्रा. राजेश धनचकर
05	Representation of Social Reality in the Play 'Silence! The Court Is In Session` of Vijay Tendulkar Mr. Kailas B. Giri
06	महात्मा फुले यांचे सामाजिक योगदान. प्रा.डा. दिपमाला विशनाथ रायठक
07	घुमंतू बंजारा समाज की संस्कृति प्रा.डॉ. महावीर रामजी हाके
08	Portrayal of Caste Discrimination in the Works of Mahatma Phule Mr .Kailas B Giri
09	अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील समाजजीवन डॉ. राजेश धनजकर
10	स्त्री-सक्षमीकरणाच्या विविध योजना प्रा.डॉ.सचिन खोकले
11	गोदाकाठची भक्तिगंगा संत जनाबाई प्रा.राजेश भालेराव

## स्त्री तत्त्वज्ञ : संत जनाबाई

प्रा. डॉ. सचिन खोकले  
तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख,  
कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय,  
गंगाखेड जि. परभणी

### जीवनपट :

संत जनाबाईचे विस्तृत असे चरित्र उपलब्ध नाही. त्यांचा जन्म इ.स. 1258 रोजी तर मृत्यू इ.स. 1350 साली झाल्याचे मानले जाते. सांप्रदायिक नामदेव गाथेतील 'संत चिरित्रे' नावाच्या प्रकरणात जनाबाईच्या चरित्राविषयीचा एक अंभंग पाहायला मिळतो. संत चरित्रकार महीपतीबुवा ताहराबादकर यांनी संत नामदेवांचे जे चरित्र लिहीले आहे त्यात संत जनाबाईची थोडीशी माहिती आली आहे. गोदावरी नदीच्या काठी, मराठवाडयातील परभणी या जिल्हयात गंगाखेड हे गाव आहे. तेथे दमा व करूंड हे पती-पत्नीशे राहात होते. हे जोडपे भगवदभक्त होते. 'माझ्या वडिलांचे दैवत, तो हा पंढरीनाथ' असे जनाबाई एका अंभंगात म्हणतात.

दमा नित्यनेमाने पंढरीची वारी करीत असत; पण मुलबाळ होत नसल्यामुळे हे दांपत्य खिन्न होते. संतान प्राप्तीसाठी त्यांनी विठ्ठलास नवस केला. कालांतराने त्यांना मुलगी झाली. तिचे नाव जनाबाई असे ठेवण्यात आले. जनाबाई पाच-सहा वर्षांची असताना तिची आई करूंड हिचे निधन झाले. त्यानंतर दमाने आपल्या मुलीस संत नामदेवांचे वडील दामाशेटीकडे नेउन त्यांच्या स्वाधीन केले. नंतर दमा हा देखील निधन पावला. 'माय मेली बाप मेला, आता सांभाळी विठ्ठला' अशी भवना मनात ठेवून ती संत नामदेवांच्या घरी पंढरपूर येथे राहिली. दामाशेटीचे एकत्र मोठे कुटूंब होते. हे पंधरा माणसांचे कुटूंब पंढरपुरला श्री विठ्ठल मंदिरा समोर राहत होते. दामाशेटीचे घराणे सांप्रदायिक वारकरी होते. जातीने व व्यवसायाने हे घराणे शिंपी होते. या घरातील वास्तव्याने जनीला भगवंताचा ध्यास लागला. आपल्या अंभंगातून जनाबाईनी नामदेवाविषयी कृतज्ञता व्यक्त केली आहे. जनी म्हणे जोड झाली विठोबाची । दासी नामयाची म्हणोनिया ॥ असे त्या म्हणतात.

### जनाबाईची अभंगसंपदा:

संत नामदेवांच्या सहवासात जनाबाईंनी विठ्ठलाच्या भक्तीचा ध्यास घेतला होता. व्यक्त होण्यासाठी त्याकाळी प्रचलित असलेले 'अभंग' हेच माध्यम जनाबाईंनी निवडले. संत नामदेव हेच त्यांचे पारमार्थिक गुरू होते. संत जनाबाईंच्या नावावर असलेले एकूण सुमारे 350 अभंग 'सकल संतगाथा' या ग्रंथात मुद्रित झाले आहेत. सहा विषयानुसार संत जनाबाईंनी लिहिलेल्या अभंगांचे वर्गीकरण केले जाते.

### विषय अभंग संख्या

1. भक्ती	155
2. परमार्थजीवन	56
3. संत महिमा	48
4. आख्याने	45
5. स्फुट काव्यप्रकार	11
6. हितोपदेश	32
एकूण अभंग	347

### भक्ती संदर्भातील विचार:-

संत जनाबाईंच्या गंगाखेड येथील घरी श्री विठ्ठल भक्तीची परंपरा होती. दामाशेटीच्या घरी जनीला भक्तिमय वातावरण व संत नामदेवांचा सहवास लाभला. जनाबाईंने आपल्या बहुतेक अभंगांतून स्वतःचा उल्लेख 'नामयाची जनी' अथवा 'दासी जनी' असा केलेला आहे. आधीच शूद्र, त्यातही स्त्री जन्म आणि नामदेवाच्या घरी राबणारी एक दासी एवढेच तिचे स्थान. सामाजिक आणि आर्थिक प्रतिष्ठा शून्य. एवढ्या प्रतिकूल बाबी असून देखील केवळ निस्सीम भक्तीच्या बळावर 'जनी म्हणे ब्रह्म होवू । ऐसे सर्वाघटी पाहू ॥' असे आत्मविश्वासपूर्ण उद्गार काढण्याइतपत तिची पारमार्थिक प्रगती झाली. ग्रीक तत्त्वज्ञ सॉक्रेटिस यांच्याप्रमाणे जनी स्वतःला अज्ञानी म्हणवून घेण्यात धन्यता मानते. आपण हिन आहोत, पापी आहोत ही जाणीव ठेवून देवाने आपला उद्धार करावा म्हणून तिने त्याला उत्कटतेने, तन्मयतेने आळविले आहे. त्याचा धावा केला आहे. उद्धार करतांना देव गुण-दोष पाहत नाही, त्याच्या कृपेने पापीही तरले आहेत. त्यामुळे तिने देवाचे मन वळविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

गजेंद्रासी उध्दरीलें । आम्ही तुझे काय केले ॥  
 तरिले गणिका । तिहीं लोकी तुझा षिक्का ॥  
 वाल्हा कोळी अजामेळ । पापी केला पुण्यषीळ ॥  
 गुणदोष मना नाणीं । म्हणे नामयाची जनी ॥

जनाबाईचा हा धावा दगडालाही पाझर फोडील असा आहे. एकदा का भक्ताने देवाला सर्वस्व अर्पण केले की त्याची सर्व काळजी देवच वाहतो. अषा भक्तासाठी देव हा आपले निर्गुण, निराकार रूप टाकून; सगुण, साकार होउन, भक्ताची वाट पाहत विटेवर उभा टाकतो. याच पांडुरंगाचा जनीने धाय मोकलून धावा केला. जनाबाई भावोत्कटतेने जेव्हा विठ्ठलाचा धावा करतात, तेंव्हा त्यास भावगीत स्वरूप प्राप्त होते.

ये गं ये गं विठाबाई । माझे पंढरीचे आई ॥  
 भीमा आणि चंद्रभागा । तुझे चरणींच्या गंगा ॥  
 इतुक्यांसहित त्वां बा यावे । माझे अंगणी नाचावे ॥  
 माझा रंग तुझिया गुणीं । म्हणे नामयाची जनी ॥

हा अभंग जनाबाईचा उत्कृष्ट भक्तिपर अभंग मानला जातो. विठ्ठल आणि जनाबाई यांचे या अभंगातील नाते माता आणि कन्या असे आहे. जनाबाईच्या भावमनाचा आत्माविष्कार या अभंगातून झालेला आहे. भीमा आणि चंद्रभागा या चरणगंगासहित येवून आपल्या अंगणात नाचण्या संबंधाने जनाबाई विठ्ठलास प्रार्थना करित आहे. ईश्वर भक्तापुढे सगुणरूपाने प्रकटतो, तर भक्त त्या सगुण रूपांना आपल्या मनाचे आकार व रंग देतो. या अर्थाने ईश्वर व भक्त हे परस्परावलंबी आहेत. ही अर्थपूर्ण जाणीव जनाबाई येथे सूचित करतात. आमच्यामुळेच तू आहेस, असे त्यांनी पांडुरंगाला ठणकावून सांगितले आहे. 'विठ्ठु माझा लेकरवाळा' हे वर्णन जनाबाईच करू शकतात.

भारतीय समाजात खोलवर झिरपलेल्या वर्ण व्यवस्थेने षुद्रावर सेवा करण्याचे काम लादले होते. एखादा शूद्र कितीही कर्तृत्ववान असला तरी जन्माने शूद्र असल्यामुळे त्याचे हात पाय बांधले जायचे. षुद्राच्या कामांना हालके मानले जायचे. हा कलंक पुसून काढण्यासाठी षुद्राच्या कष्टाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यासाठी जनाबाईंनी या कामांना आपल्या भक्तीच्या जोरावर देवाशी जोडले. जनाबाईंसाठी पांडुरंग गोव-या थापू लागला, जातं चालवू लागला, धुणी भांडी करू लागला. त्यातून कष्टाच्या कामांना प्रतिष्ठा मिळू

लागली. हलकी मानली जाणरी कामं करणारेही अध्यात्माची सर्वोच्च उंची गाठू शकतात हे सिध्द झाले. देव हा आपला सखा आहे. त्याला घाबरण्याचं काहीच कारण नाही. त्याची भक्ति मनोभावे करता येते. अचडे, बचडे, छकुडे म्हणत त्याचे लाड करता येतात. एवढेच नाही तर त्याला अंगणात उभं राहून षिव्याही देता येतात. असं जनाबाई आपल्या भक्तीच्या शक्तीने लोकांमध्ये जिरवत होत्या. मी देव खाते, पिते आणि त्याच्यावर निजतेसुध्दा, त्यामुळे तुम्ही देवाच्या गोष्टी मला सांगू नका, असे त्या पंडितांना बजावत होत्या, देवाचं वलय संपवून मध्यस्थांची दुकानं बंद करत होत्या. 'मूर्ख कर्मकांडांची स्वार्थी बजबजपुरी नाकारून ख-या धर्माची प्रतिस्थापना करण्यासाठी एक शूद्र स्त्री सरसावली होती.' त्यामुळे पुरोहितषाही चवताळून उठली. तिने जनाबाईंना देवळात जाण्यापासून रोखण्याचा पुरेपूर पण अपयषी प्रयत्न केला. नंतर जनाबाईंवर देवाचा दागिना चोरल्याचा आरोप ठेवला. यांचे वर्णन करणारा अभंग जो की अतिशय भावोत्कट अशा स्वरूपाचा आहे. या अभंगातून जनाबाईंची आर्तता, प्रामाणिकपणा, देवाबद्दलची तीव्रता आधोरेखित होते.

पदक विठ्ठलाचे गेले । ब्राम्हण म्हणती जनीने नेले ॥

अगे शिंपीयाचे जनी । नेले पदक दे आणुनी ॥

देवा समोर तुझे घर । तुझे येणें निरंतर ॥

म्यां नेले नाही जाण । सख्या विठोबाची आण ॥

वाकळ झाडूनी पाहती । पडले पदक घेवूनि जाती ॥

जनीवर आली चोरी । ब्राम्हण करिती मारामारी ॥

धविन्नले चाळीस गडी । जनीवर पडली उडी ॥

दंडी लाविल्या काठण्या । विठोबा धावरे धावण्या ॥

चंद्रभागे लाविला सुळ । जनाबाईस आले मूळ ॥

हातीं टाळी वाजविती । मुखीं विठ्ठल बोलती ॥

विलंब लागला तें वेळी । म्हणती जनीला दया रे सुळी ॥

ऐसा येळकोट केला । जनी म्हणे विठो मेला ॥

तंव सुळाचे जाले पाणी । धन्य म्हणे दासी जनी ॥ (अभंग क्र. 287)

जनाबाईना दोषी ठरवून त्यांना सुळावर चढवण्याची तयारी झाली. पण पांडुरंगाच्या कृपेने त्या सुळाचं पाणी झालं, असा चमत्कार जनाबाईनीच सांगून ठेवलाय. जनाबाईच्या आर्त हाकेमुळे क्रूरकर्माचं कठोर अंतःकरणही द्रवून गेलं, असा सुळाचे पाणी झाल्याचा अर्थ दा.वा.भिंगारकर यांनी काढला आहे. हा तर्क मान्य करण्यासारखा आहे.

ईश्वरप्राप्ती करून देणारा नेहमीचा खत्रीशीर मार्ग हा नामस्मरणाचा आहे, असा जनाबाईचा ठाम विश्वास आहे. 'नाम तारक हे थोर । नामे तारिले अपार ॥' एवढे गुणकारी नाम फुकट असून शिवाय सदैव मनाला गोड लागणारे आहे. म्हणून नामभक्तीच्या ख-या स्वरूपाची जनाबाईला पारख झालेली आहे.

नाम विठोबाचे घ्यावे । मग पाउल टाकावे ॥

नाम तारक हे थोर । नामें तारिले अपार ॥

अजामेळ उध्दरिला । चौखामेळा मुक्तीस नेला ॥

नाम दळणीं कांडणी । म्हणे नामयाची जनी ॥

अशा प्रकारे सतत विठ्ठलाच्या नामाचा निदिध्यास घेतला पाहिजे. तरच मनुष्य जन्माचा उध्दार होतो, आणि नामस्मरण करण्यासाठी फार कमी कष्ट लागतात. योग मार्गानेही भगवतप्राप्ती होते. पण तो मार्ग फार खडतर आहे. आणि योगी जनांनासुद्धा शेवटी ईश्वराला शरण जावेच लागते. योगी शीण झाला । तुजवाचोनी विठ्ठला ॥ असे जनाबाई म्हणतात.

### ईश्वर संकल्पना:

साधारणपणे जीव, जगत आणि जगदिश्वर या तत्वांचा शोध तत्त्वज्ञान या विषयात घेतला जातो. ईश्वर संकल्पने बाबत प्रत्येक धर्माची मते भिन्न असलेली दिसून येतात. एवढेच नाही तर प्रत्येक तत्त्ववेत्त्यांची मते देखील ईश्वराच्या संदर्भात वेगवेगळी आहेत. संत जनाबाईचा कालखंड हा धर्मप्रधान कालखंड होता. परमेश्वर साक्षात्कार हे जीवनाचे परम ध्येय मानले जायचे. परमेश्वर साक्षात्कार हा दुर्मिळ असल्यामुळे त्याचे संतमनास नेहमीच अपुरप वाटत राहिले आहे. "जनाबाईच्या अभंगात परमेश्वर वियोगाच्या उदासीनतेपेक्षा मिलनाची बेहोशी अधिकतर जाणवते" असे जे डॉ. सुहासिनी इर्लेकर म्हणतात, ते पटण्यासारखे आहे.



विल्यम जेम्स या तत्त्वज्ञाच्या ईश्वर कल्पनेचे जनाबाईच्या ईश्वर कल्पनेशी मोठया प्रमाणात साम्य असल्याचे दिसून येते. विल्यम जेम्सचा ईश्वरही मानवाचा मित्र आहे. तो प्रसंगी अडचणीत असलेल्यांची मदत करतो. त्याचे सामर्थ्य देखील मानवासारखेच आहे. जनाबाईसाठी तर पांडुरंग शेणाच्या गोव-याही थापू लागला. तिची सगळी कामे करू लागला. संत गाडगेबाबा म्हणायचे 'देव दगडात नाही, तर तो माणसात असतो.' याची खरी प्रचिती ही जनाबाईच्या अभंगातून येते.

नाही अंगी थोरपण । मिथ्या धरिसी गुमान ॥

रागा येवुनी काय करिसी । तुझे बळ आम्हांपाशी ॥

नाही सामर्थ्य तुज हरी । जनी म्हणे धरली चोरी ॥

तुझे मोठेपण आमच्या मुळेच आहे असे प्रत्यक्ष ईश्वरालाच ठणकावून सांगणे म्हणजे हाडामासाचा माणूस आधी आणि देव नंतर असे क्रांतीकारी तत्त्वज्ञान जनाबाई मांडतात. अधिक विचार केला तर आपल्याला असे जाणवते की, जनाबाईची ईश्वर कल्पना ही तत्कालीन संत नामदेवांच्या ईश्वर कल्पनेवर आधारलेली आहे. "यादवकालीन मराठी कवितेच्या आद्यपर्वातील अभंगसृष्टीत श्रीकृष्णाचे मानुषीकरण प्रथम केले ते आद्य अभंगकार संत नामदेवांनी." असे जे डॉ. सुहासिनी इर्लेकर म्हणतात ते यथार्थ वाटते. जनाबाईच्या अभंगात श्रीकृष्ण हा पीतांबरधारीच असतो. त्याला चार भुजा असतात. त्याने सर्व अलंकार परिधान केलेले असतात. श्रीकृष्णाचे पुराणांनी वर्णिलेले रूप अबाधित राखून जनाबाईही त्याचे पुर्णतः मानुषीकरण करतात. जनाबाईच्या अभंगातील ईश्वर हा पूर्ण माणसाळलेला दिसतो. याचे प्रमुख कारण संत जनाबाईंनी जोपासलेले स्वतःचे माणूसपण होय. नामदेव आणि जनाबाई या दोघांनीही विठ्ठलास जिंकून त्यास स्वतःचे अनुसरण करण्यास भाग पाडले आहे. जनाबाईंनी आपल्या एकाकीपणाने आणि श्रमजीवनातील आपल्या व्यथा, वेदनेने भक्तवत्सल देवास जिंकले आहे.

संत जनाबाईंनी ईश्वराभोवतीचे अद्भूततेचे वलय पुसून टाकून त्यास सामान्य श्रमजीवी माणसाच्या अस्तित्वाच्या पातळीवरच अखंड वावरण्यास भाग पाडले आहे. लौकिकाला अलौकिक पातळीवर नेण्यापेक्षा जनाबाई अलौकिकालाच लौकिकाच्या पातळीवर अवतरण्यास भाग पाडतात. आपल्या साक्षात्कारी संतत्वाविषयी त्यांनी कोठेही अवाजवी जाणीव व्यक्त केली नाही. तसेच ईश्वराकडूनही स्वतःचा गौरव करवून घेतला नाही.

अखंड काबाडकष्ट करणा-या श्रमिकांनाही परमेश्वर अविचल भक्तीने आत्मसात करता येतो. केवळ नामस्मरणानेही आत्मोद्धार करता येतो याचे जनाबाई आश्वासन देतात.

आता पुरे हा संसार । कुठे फेडू उपकार ॥

सांडुनिया थोरपण । करी दळण कांडण ॥

नारिरूप होवुनी हरी । माझे न्हाने धुणे करी ॥

ज्ञानेश्वरानी पुरस्कृत केलेली आणि वारकरी संतांनी आत्मसात केलेली समदृष्टी संत जनाबाई ईश्वरात माणूस आणि माणसात ईश्वर अनुभवून आचराता ही अंत्यत महत्वाची उल्लेखनीय बाब आहे.

### नैतिक शिकवण :-

महाराष्ट्र ही संत व महंतांची भूमी मानली जाते. संत जनाबाईला 'संत वाटिकेतील जाईची वेल' अशी उपमा समीक्षकांनी दिली आहे. जनाबाईचे सुमारे साडेतीनशे अभंग आज उपलब्ध आहेत. या अभंगांतून जनाबाईचा श्री विठ्ठलाबद्दल, संत नामदेव, संत ज्ञानेश्वर व इतर संतांबद्दलचा जिव्हाळा, प्रेम व भक्तिभाव दिसून येतो. तसेच परमेश्वर प्राप्तीची तळमळ व आर्तता दिसून येते.

भारतातही ज्याला नीतिशास्त्र म्हणता येईल असे मोठे कार्य झालेले आहे. हे लोकमान्य टिळकांनी गीतारहस्य लिहून सिद्ध केलेले आहे. संत विचारांमध्ये आपल्याला नैतिक सिद्धांत आणि शिकवण मोठ्या प्रमाणात आढळून येते. 'स्त्रीजन्म म्हणवुनी न व्हावे उदास' असे म्हणणा-या संत जनाबाई नीतिमत्ता असणा-यांच्या अध्वर्यू वाटतात. जनाबाईच्या अभंगात तत्कालीन सामाज जीवनाचे प्रतिबिंब पहावयास मिळते. कितीही संकटे आली तरी धैर्य कसे राखावे, भक्ती म्हणजे काय आणि ती कशी करावी, ईश्वरालाही गळा बांधोनिया दोर कसे पकडून ठेवावे, याचे विस्तृत विवेचन आपल्याला संत जनाबाईच्या अभंगांतून दिसून येते. आपली भक्ती ही खरी असेल आणि भाव निस्सिम असेल तर विठ्ठलालाही काकुळतीला आणता येते असे जनाबाई म्हणतात. मी-तू पणाचा अहंकार सोडून ईश्वरास शरण गेले तर तो भक्तांचा अक्हेर करू शकत नाही. द्रोपदी, सुग्रीव, बिभिषण अशी कितीतरी उदाहरणे सांगता येतील. म्हणून जनाबाई म्हणतात.

गंगा गेली सिंधुपाशी । त्याने अक्हेरिले तिसी ॥

तरी ते सांगावे कवणाला । ऐसे बोले गा विठ्ठला ॥

जल कोपे जलचरा । माता अक्हेरी लेकुरा ॥

जनी म्हणे शरण आले । अक्हेरीता ब्रिद गेले ॥

शरणागता शरण्य असे जे भगवंताचे ब्रिद आहे, ते भक्ताला अवेरिता जाते, असे जनाबाई सांगतात.

जनाबाईचा देव केर-कचरा काढतो, तिचे न्हाणे धुणे करतो. जनीच्या मागे जाउन देव षेण्या वेचतो, जनीने साळी सडायला काढताच देव पुढे होवून उखळ झाडतो. यातील भाव आपण समजून घेतला पाहिजे. जनीभोवती अषा प्रकारे नाचायला देव काही रिकामटेकडा नव्हता. त्याला नवससायास करणारे हजारो भक्त होते. परंतु हृदयाची आर्तता व तळमळ फक्त जनीतच देवाला दिसली. या तिव्रतेच्या हाकेमुळे देवाची वत्सलता जागृत होते. तो आपले स्थान सोडून, रूक्मिणीचा रोश पत्करून जनीभोवती नाचू लागतो. जनाबाईनी आपला हा अनुभव अतिशय समर्पक शब्दात व्यक्त केला आहे. सामान्यातील सामान्य जीवन वाटयाला आलेल्या एका स्त्रीने अशी उत्कट रचना करावी हे एक आश्चर्यच म्हटले पाहिजे. म्हणूनच महिला सबलीकरणाचा विचार मांडणा-या संत जनाबाई या महिला सबलीकरणाच्या आद्य प्रणेत्या ठरतात.

#### संदर्भ:

1. संत जनाबाई, डॉ. सुहासिनी इर्लेकर महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती : जून २००२
२. भारतीय तत्त्वज्ञान, श्रीनिवास दीक्षित, फडके प्रकाशन कोल्हापूर, सातवी आवृत्ती, २००२

\*\*\*\*\*